

Dimitrie Cantemir și primele lucrări de filosofie românească

Profesor gr.I Sîrbu Lucian-Gheorghîță,
Liceul „Dimitrie Cantemir” Darabani,
Cercul pedagogic al profesorilor de Științe socio-umane
din județul Botoșani,
Decembrie 2021

În diploma decernată acum în 1714 de Societatea Regală Prusacă de Științe, Principelui cărturar român Dimitrie Cantemir, se află înscrise următoarele cuvinte (traducere din latină)¹:

„Pe vremea când Marte stăpânea mai cu putere decât Palas, o astfel de întâlnire se arăta a fi mai mult o dorință decât o speranță. Dar iată că faptul și-a găsit împlinirea acum, că prea luminatul și prea învățatul Dimitrie Cantemir...dând o pildă, pe cât de demnă, pe atât de rară, și-a închinat numele ilustru cercetărilor științifice. Iar prin adeziunea sa, Societatea noastră a dobândit o nouă strălucire și o podoabă neîntrecută. Ne închinăm cu smerenie în fața buneii voințe ce ne-o acordă Principele nouă și lucrărilor noastre”. Îl primea în această tânără societate savantă fondatorul ei, Gottfried Wilhelm Freiherr von Leibniz(1646–1716), unul dintre cei mai importanți filosofi, matematicieni și fizicieni de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea, unul dintre întemeietorii iluminismului german.

Dimitrie Cantemir ne-a lăsat moștenire o operă pe cât de bogată pe atât de variată, fiind deschizător de drum în numeroase domenii. El a fost precursor în etică, prin *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*; în logică, prin *Compendiolum universae logices institutiones*; în filosofie, prin *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*; în geografie și sociologie prin *Descriptio Moldaviae*; în orientalistică, prin *Incrementa atque decrementa Aulae Othomanicae (Istoria Creșterilor și Descreșterilor Imperiului Otoman)*; în istoria religiilor, prin *Sistemul religiei muhamedane*; în literatură, prin *Historia hieroglyphica*; în filologie, prin marele număr de neologisme pe care le-a introdus în limba română; în stilistică, prin încercarea de a introduce rafinamentele manierismului greco-latin în scrisul românesc; în muzică, prin cunoscutul său tratat. A fost deci un spirit enciclopedic și un inovator în multe domenii de exercițiu intelectual.

Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul

Apărută în limba română în 1698 sub îngrijirea profesorului său, Ieremia Cacavelas, lucrarea *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*, ca model, folosește Dialogurile lui Platon, intitulate Simpozion. Astfel, în viziunea autorului, omul este o creație a lui Dumnezeu și din statutul său de creatură sunt deduse toate consecințele logice. Inclusiv determinația care îl specifică pe om în lume. Firea omenească este un dar de la Dumnezeu: “...Dumnezeu atoatefăcătorul nu te-a făcut piatră, lemn sau vreun altfel de animal fără de simțire, ci om înzestrat cu minte și cu socoteală și te-a înnoit cu duh dumnezeiesc...”.

¹ Revista „Academica” a Academiei Române, nr.11-12, Noiembrie-Decembrie 2014, Anul XXIV, 289-290, pagina 5.

Prin urmare, omul este o ființă rațională, *dobitoc sămăluitor*, în expresie cantemiriană, iar rațiunea este „universalul dat în om”, propriul lui, datum-ul lui.

Principalele-filosof a adus în prim plan figura înțeleptului ca simbol al conștiinței reflexive din această parte a lumii. Paradoxal pentru orizontul nostru actual de așteptări filosofice, format în spiritul gândirii occidentale, cât și sub influența prejudecăților care neagă existența unui filon autohton relevant în gândirea românească, figura dominantă în cultura noastră veche nu este filosoful(fapt tipic pentru maniera occidentală de cugetare) ci înțeleptul, respectiv eruditul preocupat de activarea sensurilor vechi ale culturii, cultura ca paideea, cultura în calitatea ei de mijlocitor al vieții, de mod de a fi al omului în lume.

În cartea a III-a a *Divanului...*, Cantemir transpune latinescul *virtus* prin înțelepciune, ceea ce sugerează preferința pentru întărirea sensurilor morale inițiale ale lui *sophrosyne* întrucât „în româna veche *sophrosyne* este redat prin întreaga înțelepciune, expresie indicând castitatea și în general viețuirea conformă moralei”. Cantemir identifică în mod expres înțelepciunea cu fapta bună, în condițiile în care capitoul al VI-lea este intitulat sugestiv: *Cunoaște frumoasa înțelepciune, adecă fapta bună*. Așadar, opțiunea lui Cantemir pentru unul dintre cele trei cuvinte eline (care desemnau starea de înțelepciune): *sophia*, *phronesis* și *sophrosyne*, se oprește asupra acestuia din urmă, deoarece posedă mai multe conotații morale. Lucrarea are la început o dedicație pentru fratele său Antioh, o Prefață adresată cititorului, o închinare a profesorului său, Ieremia Cacavelas, urmate de trei părți ale cărții. Partea I (Cartea I) cuprinde un dialog între lume, ca exponentă a plăcerilor egoiste și trecătoare ale omului, și înțelept, ca mandatar al spiritualității umane, care socotește viața de pe pământ ca o pregătire pentru viața viitoare.

Cartea a II-a este un comentariu al dialogului dintre înțelept și lume, urmărind să demonstreze justetea părerilor înțeleptului. Unele argumente vădesc protestul autorului față de moravurile societății: „Bogăția e pricina multor răutăți. Bogăția crescând, lăcomia crește și ea, iar din lăcomie se naște zavistia”.

Partea a III-a este o pledoarie pentru împăcarea înțeleptului cu lumea, autorul fiind de părere că viața trebuie trăită în lumina moralei creștine.

Din lucrare se deprinde ideea că lumea e trecătoare și că este supusă unui destin orb. Lucrarea se încheie cu cele zece porunci ale stoicilor, formulate de Marcus Aurelius în opera *Între maxime*. Ca gen filosofic, *Divanul...* reprezintă un tratat de antropologie filosofică de inspirație creștin-ortodoxă, centrat pe meditația asupra condiției generice a omului pe care îl conține urmând sugestiile modelului creștin.

S-ar putea spune că probabil cea mai instructivă lucrare educativă a lui Dimitrie Cantemir, în care sunt puse în joc toate armele înțelepciunii, rămâne totuși *Divanul...*, care este o reluare a discuțiilor tradiționale grecești despre suflet și trup: primul personificat prin *Înțelept*, iar ultimul prin *Lume*. Aici apare o idee deosebită, care justifică o bună parte din interesul domnitorului pentru logică, și anume aceea că răutatea, nedreptatea și faptele urâte, în genere, nu sunt compatibile cu gândirea corectă. Este „deosebită”, deoarece, de regulă, se spune invers, că gândirea corectă și, respectiv, adevărul determină faptele bune, dar se mai spune și că răufăcătorii și mincinoșii, vorba lui Platon, sunt mai deștepti decât cei care spun numai adevărul, căci ei, pentru a minți, trebuie să cunoască și adevărul, altfel riscând să nu mai poată minți. Pentru Cantemir, fundamentul moralității îl constituie credința creștină, calea cea dreaptă care trebuie să fie urmată.

Icoana de nezugrăvit a științei sacrosancte (Metafizica)

Tradusă de Nicodim Locusteanu în 1928, sub titlul *Metafizica*, lucrarea *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* este prima carte de filosofie scrisă de un autor român, este o meritorie încercare de a cuprinde cosmologia, ontologia, logica, într-un efort de distanțare față de aristotelism și scolastică, preluând ideile teosofice ale lui van Helmont. Este opera unui erudit care încerca să concilieze fizica și teologia, determinismul și puterea divină, ceea ce ducea și la inevitabile oscilații. Ontologia lui Cantemir gravitează în jurul noțiunii de divinitate, existența prin excelență, existența din care derivă orice altă existență: “De aceea ca pavăză vom lua cuvântul și numele Veșnicului: Eu sînt cel ce este. Adecă Dumnezeu este existența și viața tuturor, adică a celor ce sînt cuprinse în catalogul creațiunii și conservațiunii”. Scriitura cantemiriană este plină de vervă, de imagini extrem de sugestive, de comparații care să ușureze accesul la abstracțiuni. Ideile filosofice ale eruditului principe moldav se regăsesc și în *Divanul sau Gîlceava înțeleptului cu lumea*, dar și în *Istoria ieroglifică. Metafizica* lui Cantemir se prezintă ca o lucrare de teologie și filosofie sistematică, ca o polemică cu fizica și ontologia aristotelică și scolastică. Scrierea lui Cantemir cuprinde șase părți, în care tratează pe rînd probleme de teoria cunoașterii, de fizică (originea materiei și creația lumii), noțiunea de timp, chestiunea universalilor, intens dezbătută în epoca medievală, probleme de etică și cele legate de destinul omului. Scrierea lui Cantemir este și una care lasă să se vadă talentul literar chiar și atunci cînd subiectul este unul arid, cum ar putea fi filosofia naturii și ontologia: “Nenorocitul intelect omenesc este prins în valea mizeriilor, în creasta îndoielilor și în negura lucrurilor ce nu se pot cunoaște. Iar lumina imaterială, copleșită de bezna materială a corporalității, este încătușată de lanțurile indisolubile ale simțurilor și aproape cu desăvîrșire prăbușită în ignoranță, nevoindu-se ca să explice pe cel creat din cel necreat, pe cel vremelnice din cel etern, nimicul din Ființă, muritorul din nemuritor și – ce lucru mai îndrăzneț să spun? – pe cel mort din viață, și să facă să lucească razele luminii proprii pentru priceperea celor de cunoscut, muncit de ideea de unde să înceapă și către care țel să se îndrepte.” G. Călinescu observă² printre primii că dacă *Divanul...* era forma otomană a *Banchetului* platonician, *Sacrosanctae scientiae* era “o scriere plină de vervă și de umor dialectic în care, dacă originalitatea e redusă din punctul de vedere ideologic, găsești o mare artă de a înscena abstracțiunile.” În scrierea sa, Cantemir se arată un adept al paracelsianului van Helmont³, ale cărui idei din *Archaeus faber causae et initia rerum naturalium* se regăsesc în *Sacrosanctae...* Ca și van Helmont, Cantemir interpretează creația prin elemente (apă, aer), archei, fermenți, respingînd ideea aristotelică a primului motor care “mișcă în mod natural cele naturale”, în vreme ce Dumnezeu se află “nu în natură, ci mai presus de natură, mișcîndu-le pe toate în mod supranatural și liber. “Teologo-fizica” umanistului român admitea ideea unei materii cosmice care fermenta continuu, era păstrătoare de viață, admitea revelația divină, dar și faptul că filosoful aprofundează adevărul creștin prin iluminării proprii și caută sensuri ascunse în hieroglifile naturii. Cantemir încerca o critică a aristotelismului pornind de la datele filosofiei naturale, ale teosofiei cunoscute mai cu seamă din scrierile lui van Helmont, de la datele unei fizici întemeiate pe recunoașterea determinismului natural într-un sistem teist. În raportul dintre natural și supranatural, Cantemir consideră că după încheierea creațiunii, procesul creațiunii continuă; dacă în faza creațiunii Dumnezeu intervine nemijlocit și

² G. Călinescu, *Dimitrie Cantemir Filosof și romancier*, în *Istoria literaturii române, de la origini și până în prezent*, București, Editura Minerva, 1982, p. 36.

³ Jan Baptista van Helmont (1580-1644) a fost un alchimist, chimist, medic și fiziolog din Țările de Jos (Belgia). Pe lângă valoroase contribuții în domeniile mai sus menționate, i se atribuie introducerea cuvântului *gaz*, ca denumire pentru una din stările de agregare.

supranatural, el nu mai intervine în orînduirea fenomenelor naturale, ci doar a celor supranaturale, umanistul român preluînd din van Helmont (Natura este porunca lui Dumnezeu prin care un lucru este ceea ce este și face ceea ce i s-a poruncit să facă), gând reluat de Cantemir în *Istoria ieroglifică*: “Iaste dară firea în lucruri, carea le face a fi ce sînt și a lucra ce au poruncă a lucra.” Cantemir amintește în mai multe rînduri noțiunea de “ordine a naturii”, iar istoricii filosofiei consideră că îi aparține, ea nefiind prezentă la van Helmont. Este o concepție deterministă prin care Cantemir gîndește sistematic raportul dintre Dumnezeu și natură: “Oare dacă Dumnezeu (lucru de care nimeni nu se va îndoii), Împăratul cel prea bun, prea mare și prea înțelept, este cel care prin negrăita sa dispoziție pe toate le dispune, le adaptează și spre propria țintă a fiecăreia le îndreaptă, se va putea oare da altă cauză nesocotîței și un alt mediu mișcării fără socoteală? Desigur că nu, fiindcă precum păgînii mărturisesc, din nimic nu iese nimic.” Dispoziția divină este cea care potrivește succesiunea unui lucru în altul, cea care determină principiul însuși al cauzalității naturale, recunoscînd ziditorului puterea de a interveni în mersul naturii create, admițînd totodată și elementul voluntarist specific teismului.

Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii

Cu filosoful Ieremia Cacavela, tânărul Cantemir se instruește mai ales la limba latină, iar dintre disciplinele filosofice optează pentru logică, în mod special, datorită semnificației de „organon“ al logicii aristotelice, adică de instrument pentru studiul celorlalte științe, pentru gândirea corectă și pentru găsirea adevărului. Este interesant faptul că în toiul pregătirii sale cu profesorul Cacavela, în ciuda timpului disponibil atât de scurt (1691–1693), tânărul Cantemir nu numai că își exprimă entuziasmul pentru logică, despre care spunea că este „*cheia celor mai ferecate porți ale filosofiei*“, dar avea și intenția de a o traduce „*pre limba românească*“, așa cum a gândit-o el, în forma unui mic manual (*compendiolum*), pe care să-l predea profesorii în școli.

În *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii* (1701), Dimitrie Cantemir sintetizează cunoștințele pe care le-a căpătat în timpul educației sale în perioada în care a fost elevul lui Ieremia Cacavela. Astfel, Cantemir împarte logica în două părți: logica naturală și logica artificială. Logica naturală este gândirea spontană în care ideile se înlănțuiesc, fără ca gânditorul să fie conștient de regulile pe care le urmează gândirea sa. Cea de-a doua, logica artificială este o expunere sistematică a regulilor gândirii corecte stabilită de Aristotel. Lucrarea scrisă de Dimitrie Cantemir, *Compendiolum universae logices institutionis* a fost descoperită de Grigore Tocilescu în Biblioteca Arhivelor centrale din Moscova ale Ministerului Afacerilor Externe. Acest mic tratat de logică al lui Cantemir este structurat pe trei cărți împărțite în tratate. Prima carte este alcătuită din trei tratate care se referă la problematica generală a logicii: la termeni, la propoziții și la predicabile. Cartea a doua cuprinde două tratate în care se vorbește despre esență, despre categorii (cantitate, calitate, relație, așezare, etc.), despre gen și specie, diferență și accident. A treia carte conține două tratate care se referă la silogism, la figurile și legile silogismului, tipuri de silogism (demonstrativ și probabil) și la sofism.

În galeria marilor învățați ai neamului nostru, Dimitrie Cantemir își are un loc bine definit prin opera diversă și bogată, prin faptele străbătute de o profundă dragoste față de țara sa.

Copleșitoarea sa personalitate constituie și astăzi un model și un îndemn pentru felul în care se cuvine a sluji știința și de a o afirma în lume.

Bibliografie

- Afloroaei, Ș., (2010), *Dimitrie Cantemir - Cetatea metafizică a unui principe* în vol. *Dimitrie Cantemir, Perspective interdisciplinare* - coord. B. Crețu, Iași, Ed. Institutul European.
- Bădăraș, D., (1964), *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Ed. Academiei.
- Cantemir, D., (1995), *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*, București, Ed. Științifică.
- Călinescu, G.,(1982), *Dimitrie Cantemir Filosof și romancier*, în *Istoria literaturii române de la origini și până în prezent*, București, Editura Minerva.
- Revista „Academica” a Academiei Române, nr.11-12, Noiembrie-Decembrie 2014, Anul XXIV.

Siteografie

- https://acad.ro/academica2002/rev2014/pag_acad2014_nr289_290_nov_dec.pdf
- https://archive.org/details/dimitrie-cantemir-divanul-editie-critica-ocr-1969_202005/Dimitrie%20Cantemir%20-%20Divanul%20%28editie%20critica%29%20ocr%201969/page/5/mode/2up?view=theater
- https://monoskop.org/images/3/34/Cantemir_Dimitrie_Mic_compendiu_asupra_%C3%AEntregii_%C3%AEentregii%20-%20Divanul%20%28editie%20critica%29%20ocr%201969.pdf
- <https://www.crestinortodox.ro/religie-filosofie/filosofia-moderna/dimitrie-cantemir-proiectul-construcției-launtrice-omului-71694.html>